

De restauraties van Jan de Meijer en A.A. Kok¹

Mayke Haaksman

Inleiding

De restauratiearchitecten Antoon Abel Kok en Jan de Meijer, werkzaam aan het begin van de twintigste eeuw, werden niet geleid door idealen en theorieën. Zij waren van mening dat het restauratievraagstuk niet met dogma's kon worden opgelost en namen daarom als uitgangspunt voor hun restauraties het gebouw zelf en de verhoudingen die daaraan ten grondslag lagen.

Jan de Meijer (1878-1950) was naast zijn restauratiewerkzaamheden een architect die met zijn tijd meeging. Met de komst van de Amsterdamse School ging ook hij in deze stijl ontwerpen en vanaf de tijd dat het Nieuwe Bouwen in opkomst was, vertoonde ook zijn werk kenmerken hiervan. Zijn restauratiewerkzaamheden hield hij strikt gescheiden van de ontwerpstyl van zijn eigen architectuur. Antoon Abel Kok (1881-1951) daarentegen ging bij zijn restauraties en bij zijn eigen architectuur uit van de Heemschutgedachte en het Traditionalisme. Daarom greep hij terug naar oudere vormen en probeerde hij zijn architectuur bij de omgeving te laten aansluiten.

Kok en De Meijer hebben in Amsterdam veel restauraties op hun naam staan en daarom zijn beide architecten gekozen om een beeld te geven van de restauratiepraktijk in deze stad in het begin van de twintigste eeuw. De verschillende restauraties laten zien dat de heersende restauratietheorieën, zoals die verwoord waren in onder andere de Grondbeginselen van 1915, niet de leidraad waren.² Via onderstaande voorbeelden zal duidelijk worden welke uitgangspunten De Meijer en Kok voor hun restauraties namen en hoe de verschillende beoordelende instanties als de Schoonheidscommissie van Amsterdam en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg er op reageerden.

Restauraties van Jan de Meijer

Jan de Meijer had in 1909 op het gebied van restaureren naam verworven met het pand Oudezijds Voorburgwal 249. Deze restauratie was, net zoals zijn latere restauraties, niet slechts een reconstructie, maar ook een correctie op het pand door het verwijderen van latere veranderingen. Latere verbouwingen waren voor De Meijer verminkingen die aan het gebouw

waren aangebracht. Hij zag het silhouet teloor gaan "door het slopen van de bekronende, ambachtelijke geveleindingen" en noemde dat, "verarmende verminkingen".³ De later veranderde delen en toevoegingen aan deze panden waren volgens De Meijer niet door ambachtslieden uitgevoerd en daarom 'verarmende verminkingen'. "Verarmend. Ja alle theorie moet stranden, indien zij niet uitgaat van het 'ambacht'. Gaat men er van uit, dan is er geen theorie, de praktijk, de ondervinding

Afb. 1 Amsterdam, Oudezijds Voorburgwal 249, voorgevel na de restauratie van Jan de Meijer (M. Haaksman 2003)

is dan de ware leermeesters. De armzalige rechte kroonlijsten zijn niet de vondsten van een theoretiseerend architect, doch het gevolg van niet ambachtelijke kennis bij den timmerman. En passant dit is juist de charme van het restaureren: zich te moeten verdiepen in het ambacht, waaruit de vaktradities zijn geboren. Pas als wij deze doorvoelen, begrijpen, ons eigen maken, dan pas kennen wij voor het eerst de waarde van dat, wat wij vroeger als een aangenaam object hebben bekeken".⁴ De Meijer zag verbouwingen niet als een veranderend modebeeld, maar als een verslechtering van bouwkunst als het gevolg van het verdwijnen van het ambacht.

Oudezijds Voorburgwal 249, genaamd het 'Huis aan de drie grachten' en daterend uit circa 1610, was zo'n pand dat in de loop der tijd verbouwd en, volgens De Meijer, verminkt was (afb.1). De voorgevel had voor de restauratie grote vensters met schuiframen en negentiende-eeuwse roedenverdeling en de voordeur had een houten omlijsting in Lodewijk-XVI-stijl. De zijgevel aan de Grimburgwal was gepleisterd en de oorspronkelijke getrapte top maakte plaats voor een eenvoudige

tuitgevel. De achtergevel had eveneens ramen met grote roedenverdeling en ook hier was de getrapte top vervangen door een tuitgevel. Oorspronkelijk had het linker deel van de achtergevel twee verdiepingen, maar in de eerste helft van de achttiende eeuw is er een derde verdieping opgezet, waarbij een venster met draairamen en een roedenverdeling van twee roeden in de breedte en een rondboogvenster waren aangebracht. Deze verdieping werd later door een plat dak afgedekt. Er was rond 1909 weinig meer over van de oorspronkelijke begin-zeventiende-eeuwse toestand en het pand had een mengelmoes was allerlei bouwstijlen.

De eigenaar van het pand, de firma Boele en van Hensbroek, wenste een reconstructie naar de oorspronkelijke toestand en gaf De Meijer hiervoor de opdracht.⁵ Om de reconstructie zo correct mogelijk uit te voeren, deed De Meijer uitgebreid archief- en bouwhistorisch onderzoek. Dit onderzoek is gepubliceerd in het tijdschrift *Bouwkunst* uit 1910.⁶ Met de reconstructie kregen alle toppen hun getrapte vorm terug en de vensters in de voorgevel werden vervangen door kruiskozij-

Afb. 2 Amsterdam, Oudezijds Voorburgwal 249, achtergevel na de restauratie van Jan de Meijer (M. Haaksman 2003)

Afb. 3 Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 75, uiterst rechts, e.v., voorgevel voor de restauratie van Jan de Meijer (Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg z.j.)

nen met glas-in-loodramen en luiken. De vensters in de achtergevel kregen eveneens glas-in-loodramen en luiken (afb. 2). Het terugbrengen van de kruiskozijnen kon worden verantwoord doordat de oorspronkelijke eikenhouten stijlen en bovendorpel nog aanwezig waren en het profiel daarvan nog geheel gaaf aanwezig was. Met het terugbrengen van de kruiskozijnen kreeg de gevel zijn oorspronkelijke schaal terug. De Meijer was van mening dat de vensters met schuiframen groter van afmeting leken, zonder dat de vensteropeningen groter waren gemaakt voor deze ramen, en dat de hoogte van de gevel anders leek door het ontbreken van de horizontale lijnen van de tussendorpels van de kruiskozijnen en de aansluitende natuurstenen spekbanden. Op deze manier was, optisch gezien, de schaal van de gevel vergroot, terwijl de schaal van de getrapte top van de voorgevel hetzelfde was gebleven. Gevolg was dat de geveltop in verhouding te klein oogde bij het onderste deel van de gevel en zodoende de gevel niet meer bekroonde.⁷ Ook werd de houten omlijsting van de voordeur vervangen door een natuurstenen poortje met driehoekig fronton, zoals het op een schilderij van Gerrit Adriaensz. Berckheyde uit 1640 te zien was. Het achttiende-eeuwse deel van de achtergevel werd behouden maar kreeg eveneens kozijnen met glas-in-loodramen en luiken. De vensters wer-

den afgesloten door korfbogen. Dat De Meijer dit deel van de achtergevel zo indeelde komt niet overeen met de oorspronkelijke toestand, aangezien deze verdieping pas in de eerste helft van de achttiende eeuw werd gebouwd en ramen had met roedenverdeling en de vensters niet afgesloten waren door een korboog. Had De Meijer volledig terug willen gaan naar de oorspronkelijke toestand, dan had hij de tweede verdieping van dit gevelgedeelte moeten afbreken. Deze verdieping vond hij echter beter bij de architectuur passen, aangezien de dekband van de borstwering van het platte gevelgedeelte op dezelfde hoogte ligt als de goot van de voorgevel. Op deze manier vormen de dekband een doorlopende afsluiting van de gevels en het basement voor de drie toppen.⁸ Voor de verhoging van de verdieping ontbrak deze doorlopende, verbindende afsluiting, wat De Meijer nogal storend vond. Met het behouden van de verdieping en het aanbrengen van vensters die er nooit zijn geweest, lijkt De Meijer de gevel eerder te hebben willen idealiseren dan terug te brengen naar de oorspronkelijke toestand. Op deze manier heeft hij geprobeerd het pand mooier en architectonisch beter te maken dan het ooit geweest is.

De restauratie van Oudezijds Voorburgwal 249 heeft plaats gevonden nog voor het opstellen van de Grondbeginselen en

Afb. 4 Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 75, na de restauratie van Jan de Meijer, inmiddels in een nieuwe omgeving (M. Haaksman 2003)

nog voor het aantreden van een Schoonheidscommissie. Hoe er in de tijd van deze restauratie over de reconstructie gedacht werd is daarom niet meer te achterhalen. Opvallend is dat de restauraties van De Meijer van na het opstellen van de Grondbeginselen en het aantreden van de Schoonheidscommissie weinig verschil vertonen met de restauratie van Oudezijds Voorburgwal 249. Het Makelaarscomptoir, Nieuwezijds Voorburgwal 75, gerestaureerd in 1937, is hier een voorbeeld van.⁹ Het exterieur van dit van oorsprong renaissancepand, gebouwd van 1633 tot 1634, was in de negentiende eeuw drastisch veranderd. Door inwatering van het metselwerk en verrotting van de strijk balk en spanten waren de ankers en houvasten losgeraakt, waardoor de gevel dreigde in te storten.¹⁰ In 1836 was daarom besloten de gevel vanaf de eerste verdieping af te breken en opnieuw op te metselen. De zeventiende-eeuwse trapegevel werd hierbij vervangen door een klokgevel naar negentiende-eeuws model (afb. 3). De oorspronkelijke kruisvensters van de bel-etage waren bij een eerdere verbouwing in 1739 al vervangen door schuifvensters met een roedenverdeling van vier roeden in de breedte. Van

het renaissance-uiteerlijk van het pand waren alleen nog de korfbogen boven de vensters van de bel-etage, de natuurstenen banden op deze etage en de natuurstenen ingangspartij over. Zelfs de voor de Renaissance kenmerkende helder rode baksteen was bruin geolied. Het oorspronkelijke uiterlijk was voor De Meijer verminkt geraakt. Ook bij dit pand wenste de opdrachtgever, de Commissarissen van het Makelaarskantoor, een reconstructie naar de oorspronkelijke toestand. Als uitgangspunt voor de reconstructie gebruikte De Meijer een tekening van G. Lamberts uit 1817.¹¹ Deze tekening is dus gemaakt na de verbouwing van het pand in 1739, waarbij vier schuiframen in de voorgevel waren geplaatst. Toch zijn op de tekening kruisvensters met luiken en glas-in-loodramen te zien. Ook het huisje op de voorgrond aan het water was al in 1759 afgebroken en daarom in 1817 niet meer aanwezig.¹² Waarschijnlijk heeft Lamberts het Makelaarscomptoir nagetekend naar een ouder voorbeeld. In dit geval zou de tekening niet representatief voor de oorspronkelijke situatie zijn. Toch vormde voor De Meijer de tekening van Lamberts uit 1817, samen met de ongewijzigde zijgevel en de dakhelling, de eni-

ge aanwijzingen voor het in de juiste verhoudingen terugbrengen van de oorspronkelijke toestand, zoals hij zelf aangaf in een brief aan J. Kalf.¹³

Archiefbronnen, fotomateriaal en bouwhistorische bronnen geven aanwijzingen over wat De Meijer precies heeft teruggebracht naar een veronderstelde zeventiende-eeuwse toestand (afb. 4). Uit deze bronnen valt te concluderen dat de negentiende-eeuwse klokgevel vervangen werd door een getrapte top naar zeventiende-eeuws model. De bruine olie, die in de achttiende eeuw op de gevel was aangebracht, werd verwijderd, zodat de helder rode kleur van de oorspronkelijke baksteen weer te voorschijn kwam. In de zijgevel reconstrueerde De Meijer op de eerste verdieping een kruiskozijn. Dit kozijn had in de achttiende eeuw plaatsgemaakt voor een rondvenster. De ontlastingsboog van het oorspronkelijke venster was echter nog in de zijgevel te zien, zodat De Meijer de juiste plaats van het oorspronkelijke venster kon bepalen. Alle vensters werden vervangen door quasi zeventiende-eeuwse kruiskozijnen met twintigste-eeuws glas in lood, luiken en sierlijk beslagwerk.

Van het Makelaarscomptoir is bekend hoe de verschillende beoordelende instanties over de restauratie dachten. Uit de notulen van de vergadering van 8 mei 1937 blijkt dat de Schoonheidscommissie de plannen aanvankelijk met gemengde gevoelens had gezien.¹⁴ Zij vroeg zich af of de plannen tegen te houden waren, aangezien er min of meer authentieke gegevens voorhanden waren en het doel was om de schoonheid te bevorderen. Zij was tevens van mening dat het terugbrengen van het pand in de zeventiende-eeuwse toestand een persoonlijke liefhebberij was en dat de detaillering niet in de juiste vorm uitgevoerd zou kunnen worden, omdat er weinig details bekend waren. Verschillende leden kwamen in de vergadering van 8 mei 1937 aan het woord. De meesten bleken in eerste instantie niet voor de restauratie te zijn maar wilden de plannen niet in de weg staan. Zo merkte de heer J.M. van Hardeveld op "dat de bestaande gevel 'echt' is, wat er komt is min of meer namaak. Dit neemt niet weg, dat ook het aspect niet minder wordt". De heer A. Boeken vond de bestaande gevel beter in het stadsbeeld passen qua schaal en kleur, maar het was niet zijn bedoeling zich tegen het plan te verzetten. De heer L.S.P. Scheffer merkte in de vergadering op "dat ten aanzien van restauraties geen eenheid van opvatting bestaat. Om deze reden is het gewenscht, den betrokken architect vrij te laten in de uitvoering van het plan". Uiteindelijk werd besloten het ontwerp van De Meijer goed te keuren na de opmerking van de voorzitter dat "de opdrachtgeefster wenscht het gebouw zijn vroegere schoonheid terug te geven. Te meer waar hier een architect met toewijding en kennis van zaken de plannen behartigt zou hij willen voorstellen, gunstig te adviseeren". Blijkbaar waren de schoonheid van het gebouw, de mening van de eigenaar en de goede reputatie van de architect belangrijker dan de authenticiteit van het materiaal en de bouwgeschiedenis van het pand.

Na de voltooiing van de restauratie in 1939 was de voorzitter van de Vereniging Hendrick de Keyser, de heer J. Th. Boelen, bij de ingebruikstelling van het Makelaarscomptoir. In een

Afb. 5 Amsterdam, Oudezijds Voorburgwal 14, na de restauratie van Jan de Meijer (M. Haaksman 2003)

brief aan De Meijer heeft hij laten weten dat hij veel bewondering had voor de restauratie.¹⁵ Ook de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg had zoals blijkt uit een brief aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, geen negatief commentaar op de restauratie: "(...) heeft onze Commissie de eer Uwe excellentie mede te delen, dat de restauratie van het 'Makelaarskantoor', Nieuwezijds Voorburgwal 75 te Amsterdam wel zeer ver is gegaan in het herbouwen van wat reeds lang was verdwenen. Het valt evenwel niet te ontkennen, dat het restauratieplan met grote nauwgezetheid en deskundigheid werd ontworpen en dat de uitvoering werkelijk bewonderingswaardig is. Redenen om aanmerking te maken op hetgeen hier is geschied acht onze Commissie geenszins aanwezig".¹⁶ De verschillende instanties die eigenlijk monumenten horen te beschermen spraken lof over een restauratie waarbij veel aan een monument gewijzigd is, waardoor er van de authentieke delen van het gebouw weinig meer over is. Dit van oorsprong Hollands Renaissance pand, gebouwd in de Gouden Eeuw van Amsterdam, was blijkbaar belangrijk genoeg voor het beeld van de stad, dat termen als authenticiteit, bouwhistorie en 'behouden gaat voor vernieuwen' geen rol van betekenis meer speelden. Waarschijnlijk was het

terugbrengen van het beeld van het Amsterdam uit de Gouden Eeuw van groot belang voor de schoonheid van de stad in de jaren dertig van de twintigste eeuw.

Ook het pand Oudezijds Voorburgwal 14 laat zien dat het beeld van het Amsterdam van de Gouden Eeuw belangrijker was dan de individuele bouwgeschiedenis van het huis. In 1940 werd het van oorsprong renaissancepand door Jan de Meijer gereconstrueerd naar de oorspronkelijke toestand (afb. 5). Het huis had net zoals het Makelaarscomptoir in de loop der tijd drastische veranderingen ondergaan. Zo was in de achttiende eeuw de getrapte top vervangen door een eenvoudige tuitgevel en waren de kruiskozijnen vervangen door schuiframen met roedenverdeling.¹⁷ De nieuwe top was van een ander soort baksteen opgebouwd dan het overige deel van de gevel. Om de overgang tussen het oude en nieuwe gedeelte niet te laten opvallen, was de gehele gevel bruin geolied. De natuurstenen waterlijsten en de zandstenen lijsten onder de kozijnen waren met deze veranderingen ook weggehaald. Tevens was in de achttiende eeuw voor de zeventiende-eeuwse eiken puibalk een grenen balk geplaatst. Door al deze veranderingen was er weinig meer van het zeventiende-eeuwse uiterlijk over en was hoofdzakelijk het oorspronkelijke eikenhouten houtskelet nog intact. Ook waren in de zeventiende-eeuwse eiken puibalk de gaten van de stijlen welke het puivlak verdelen nog aanwezig, zaten de kozijnen nog op hun oorspronkelijke plaats en waren op verschillende plaatsen de gaten van de pennen en de sporen van profielen nog te zien.¹⁸ De Meijer vond dat de reconstructie geen problemen stelde. Het ging namelijk "niet over nieuw-oud maken, het gaat alleen om herstellingen".¹⁹

Jan de Meijer bedacht twee oplossingen voor de restauratie. Het eerste ontwerp liet de aanwezige geveltop nagenoeg ongewijzigd, terwijl bij het tweede ontwerp de trapgevel naar zijn oorspronkelijke toestand gereconstrueerd zou worden. De Meijer zag liever het tweede ontwerp uitgevoerd worden. Volgens hem zou bij het schoonmaken van de gevel het verschil in kleur tussen de Vechtse baksteen van de top en de helder rode baksteen van het overige deel van de gevel storend zijn. De Rijkscommissie was daarentegen van mening dat de bestaande geveltop goed harmoniseerde met de rest van het huis en de omgeving. Desondanks dacht zij dat het mogelijk kon zijn dat het grauwe en vlakke metselwerk van de top een storend contrast kon vormen met de andere delen van de gevel, waardoor de voorkeur werd gegeven aan een reconstructie van de oorspronkelijke toestand in passend materiaal.²⁰ Toen bleek dat na het afnemen van de olielaag het verschil in kleur niet hinderlijk was, bleven de leden van de Rijkscommissie die het met eigen ogen gezien hadden, toch voor vervanging door de trapgevel.²¹ Ook de Vereniging Hendrick de Keyser was voor de reconstructie, aangezien zij zich in de eerste plaats op het standpunt van de schoonheid en niet op dat van de historie stelde.²² Omdat de Rijkscommissie, die in eerste instantie nog voor het behoud van de bestaande gevel was, zich niet tegen het verzoek van de Vereniging Hendrick de Keyser wilde verzetten, stemde zij alsnog in met de reconstructie. Ook de Commissie voor de Oude Stad was in

eerste instantie van mening dat de bestaande gevel beter in het stadsbeeld paste dan de gerestaureerde gevel, maar ook zij wilde zich niet tegen het plan verzetten: "daar dit ongetwijfeld met volle toewijding door bekwame hand is tot stand gebracht. Bovendien is het project resultaat van langdurig overleg met de Vereeniging Hendrick de Keyser, Rijksmonumentenzorg en den architect (...). Wanneer bevoegde instanties als deze zich met het voorstel kunnen vereenigen, heeft het toch weinig zin om nu weer op de zaak terug te komen, te meer daar de heer De Meijer toch als alleszins bekwam beschouwd moet worden, om deze restauratie tot een goed einde te brengen".²³

Het is eigenlijk een vreemde situatie, dat de Rijkscommissie en de Schoonheidscommissie in eerste instantie tegen het plan met de trapgevel waren, terwijl ze zich uiteindelijk niet verzetten. Zo mocht Jan de Meijer uiteindelijk zijn meest vergaande ontwerp uitvoeren en veranderde het pand met een eenvoudige tuitgevel en achttiende-eeuwse roedenramen in een zeventiende-eeuws verschijning met trapgevel en kruiskozijnen. Niemand heeft zich volledig achter het plan geschaard, behalve Jan de Meijer zelf en Vereniging Hendrick de Keyser, die het om de schoonheid van het pand ging. Waarom men dan uiteindelijk met het plan heeft ingestemd, blijft een vraag.²⁴ De enige duidelijke reden zou kunnen zijn dat men Jan de Meijer een bekwame architect vond, die meerdere goede, maar vergaande restauraties had uitgevoerd. Zijn vakbekwaamheid is dan de reden waarom zijn plannen niet zijn tegengehouden.

Het waren niet alleen de opdrachtgevers die een reconstructie wensten, maar De Meijer zelf stond hier volledig achter. Zijn liefde voor gebouwen uit de Hollandse Renaissance, de ambachtelijke manier van bouwen in deze periode en zijn passie voor het kruiskozijn zorgden ervoor dat hij meerdere keren een pand naar zijn veronderstelde oorspronkelijke staat terugbracht. De Meijer idealiseerde het ambachtelijke bouwen aan het begin van de zeventiende eeuw en deze opvatting werd nog eens versterkt door zijn romantische visie op het kruiskozijn. Hij zag het gebruik van glas-in-loodramen in de zeventiende eeuw als een zaak van intimiteit. De zucht naar meer openheid was voor hem dan ook de oorzaak dat vensters met schuiframen en grotere roedenverdeling gebruikt gingen worden.²⁵ Door deze zucht naar openheid waren, volgens De Meijer, de perfecte verhoudingen van de renaissancehuizen echter verloren gegaan. Het glas in lood van het kruiskozijn was geen architectonisch onderdeel en maakte geen deel uit van de verhoudingen van de gevel. De roeden van de achttiende- en negentiende-eeuwse schuiframen deden dit wel, waardoor de perfecte verhoudingen van de zeventiende-eeuwse gebouwen teniet werden gedaan.²⁶ Door het terugbrengen van de kruiskozijnen gaf De Meijer de panden hun oorspronkelijke verhoudingen en daarmee hun schoonheid terug.

Al deze redenen voor het terugbrengen van een gebouw in zijn oorspronkelijke staat stonden naast de hoofdredenen van waaruit een restauratie volgens De Meijer opgevat moest worden, namelijk het gebouw zelf. Hij was van mening dat de restauratiemogelijkheden bij elk gebouw apart moeten wor-

den bekeken. “Elk geval worde nauwgezet afgewogen. Catagorische voorschriften zijn in dit opzicht een gevaar”.²⁷ “De jarenlange ondervinding leert, dat het vraagstuk te veelzijdig is om met dogma’s te worden opgelost. Iedere restauratie stelt opnieuw de vraag: hoe moet het aangepakt”.²⁸ De restauratie van de panden Brouwersgracht 48 en Singel 440 zijn voorbeelden dat De Meijer niet alleen kruiskozijnen en trapgevels reconstrueerde. Deze restauraties waren heel terughoudend, waarbij voornamelijk herstelwerkzaamheden zijn uitgevoerd. Uit de restauraties en genoemde citaten van Jan de Meijer kan worden afgeleid dat hij dus niet naar de Grondbeginselen of andere theorieën keek, maar dat hij aan de hand van een gebouw zijn eigen waarden bepaalde. De toestand van een gebouw was bepalend voor deze waarden. Aan de ene kant was De Meijer van mening dat het te betreuren zou zijn om “iedere vergroeiheid van een huis te gaan wegnemen, dus het huis terug te brengen in zijn oorspronkelijke staat”. Aan de andere kant vond hij “dat wij exemplaren van vroegere bouwkunst hebben, welke de veranderingen uit latere tijden niet verdragen, welke in waarheid verminkt zijn. In hoofdzaak zijn dit de ons nog restende huizen uit de 1e helft der 17e eeuw, al zou ik er de Vingboonshuizen nog bij willen rekenen”.²⁹ De gebouwen uit de tijd van de Renaissance

Afb. 6 Amsterdam, Prinsengracht 2, voorgevel in 1956 na de restauratie van A.A. Kok (Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1956)

Afb. 7 Amsterdam, Kattegat 4-6, voor de restauratie van A.A. Kok, foto uit 1929 (Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1929)

waren dus een belangrijk uitgangspunt voor de restauraties van De Meijer. Hij idealiseerde de gebouwen uit deze tijd, de ambachtelijke bouwwijze en de reden voor het gebruik van het kruiskozijn. Deze opvattingen zorgden ervoor dat hij zich niet aan de gevestigde restauratietheorieën hield, maar volledig zijn eigen gang ging.

De restauraties van A.A. Kok

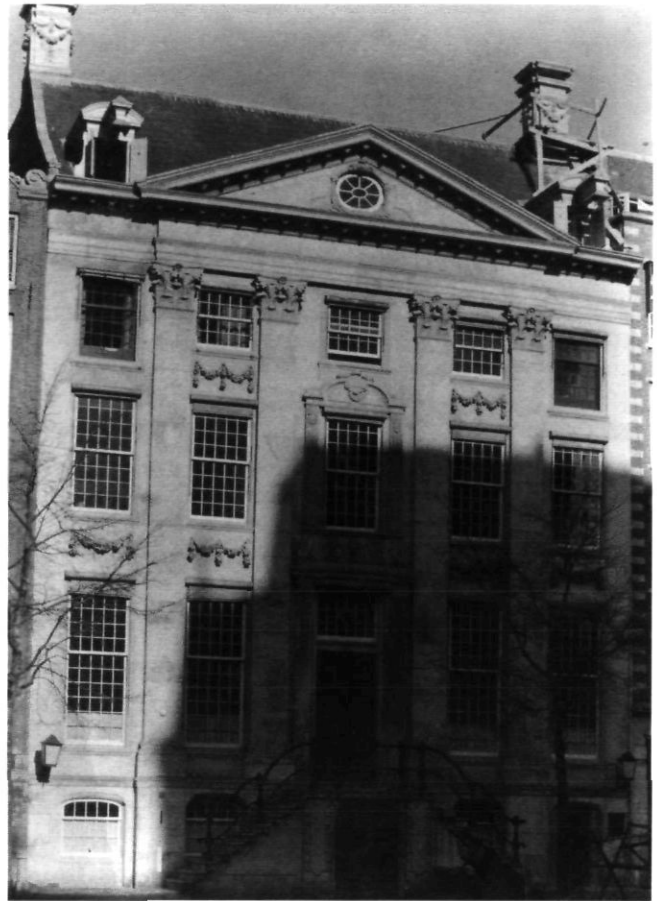
Ook A.A. Kok liet zich niet leiden door theorieën en ook niet, zoals Jan de Meijer, door idealen. Hij was een praktisch ingestelde architect en alleen het gebouw zelf bepaalde bij hem de manier van restaureren. Het waren volgens Kok de stenen die moesten spreken, een opvatting die ook in de theorieën van Ruskin terug te vinden is. Toch wilde Kok niet zoals Ruskin de gebouwen vanzelf laten vervallen en was hij ook niet ‘de apostel van de algehele onthouding’.³⁰ Hij zag het restauratiewerk door maatschappelijke omstandigheden “gedrongen op den middenweg, gelegen tusschen de begrippen van John Ruskin, die de oude kunst wenschte te doen in schoonheid ondergaan, en het voorbeeld van Viollet-le-Duc, die zoo gaarne nieuw-oud maakte”.³¹ Herstellingswerkzaamheden waren

Afb. 8 Amsterdam, Kattégat 4-6, na de restauratie van A.A. Kok (M. Haaksman 2003)

voor Kok belangrijker dan historiserende toevoegingen en de mate waarin hersteld moest worden hing af van de toestand van een gebouw. Kok was van mening dat het beste was “zoo min mogelijk te sloopen en op te nemen (...), want hoe meer men sloopt hoe meer men nieuw moet maken en dan komt weer de mogelijkheid van oude materialen die zoo schaarsch zijn. Oude baksteen is in den regel nog wel bijpassend te maken, doch andere materialen, zooals echt oud lood, echt oud glas, dikke oude eiken balken, vloerplanken enz. – is nagenoeg niet verkrijgbaar zodat men dan noodgedwongen nieuw-oud moet maken in materialen die de valsheid verraden en voor latere kunsthistorische studie waardeloos zijn”.³² Toch was het af en toe nodig om delen van een gebouw te slopen en te vervangen door nieuwe delen. Om het gebouw zijn schoonheid en historische uitstraling te laten houden, was herstel van oude materialen de beste oplossing, waarbij veelvuldig gebruik werd gemaakt van oude bouwfragmenten, afkomstig van gesloopte panden.

Prinsengracht 2, gerestaureerd in 1929, en Kattégat 4-6, gerestaureerd in 1930, zijn twee heel verschillende restauraties van A.A. Kok. Bij Prinsengracht 2 ging het voornamelijk om herstellingen en niet om vervanging: de later toegevoegde tuitgevel bleef bij de restauratie behouden (afb. 6). Bij deze

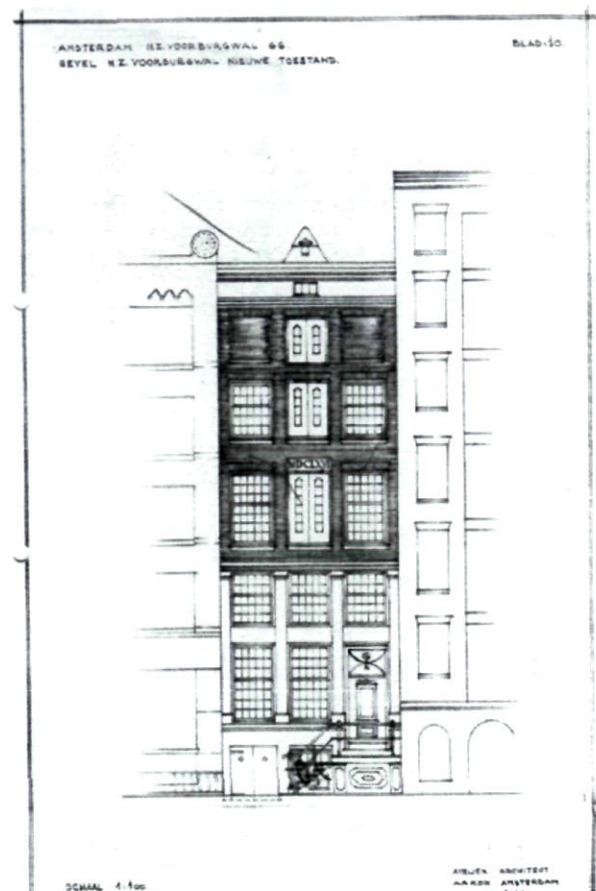

Afb. 9 Amsterdam, Herengracht 507, na de restauratie van A.A. Kok (Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg z.j.)

restauratie leek Kok de regel ‘behouden gaat voor vernieuwen’ te respecteren. Dit is af te leiden uit een citaat van Kok: “vroeger is er wel eens aan gedacht op de tuitgevels de trappen opnieuw te plaatsen. Bij het thans geldende begrip doet men dit niet meer (...). Aan de gevel had men nog veel meer kunnen doen, de ramen herzien en zoveel anders. Dit is niet gebeurd. Men komt ertoe zoomin mogelijk te wijzigen aan de aangetroffen toestand”.³³ De panden Kattégat 4-6 die een jaar later werden gerestaureerd, kregen wel hun oorspronkelijke uiterlijk terug (afb. 7 en 8). De top van de panden werden zelfs afgebroken en met oud materiaal opnieuw opgebouwd.³⁴ Ook werden bij deze panden de verschillende vensters met schuiframen en roedenverdeling vervangen door kruiskozijnen. Volgens Kok zaten achter de latere betimmeringen van de puien nog de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse puien, zodat deze betimmeringen slechts weggehaald hoefden te worden om de oorspronkelijke terug te krijgen. Deze konden dan hersteld worden met een nieuwe dorpel, kalven en tussenstijlen.³⁵ Door het maken van nieuwe deuren met onderdeuren en nieuwe ramen kregen de puien weer een zeventiende-eeuws uiterlijk. Het toepassen van oud materiaal was voor Kok belangrijk om een echt zeventiende-eeuws uiterlijk te verkrijgen. Oude vormen, maar gemaakt van nieuwe materia-

len, leverden niet hetzelfde resultaat op. Nieuw materiaal zorgde voor een te nieuw uiterlijk, terwijl de architect juist de oude schoonheid van de panden terug wilden brengen. Bij deze huizen vond Kok het dus niet erg om delen te slopen en terug te brengen naar hun oorspronkelijke toestand, terwijl hij dit bij Prinsengracht 2 met overtuiging niet deed. De toestand van Prinsengracht 2 was waarschijnlijk beter dan die van Kattegat 4 en 6. Vermoedelijk verkeerden deze laatste twee panden in een redelijk vervallen toestand, waardoor slechts herstellen niet meer mogelijk was. Het afbreken van de toppen was misschien noodzakelijk, waardoor volgens Kok opnieuw opbouwen in oude vormen de beste oplossing was.

De restauratie van Herengracht 507 in 1938 was weer een heel andere kwestie (afb. 9). De eigenaar van het pand, de ENCI-cemij N.V., wenste het herstel van de gevel. Bij dit herstel werd niet teruggeslagen naar de oorspronkelijke toestand, maar naar de toestand zoals het er vermoedelijk na de verbouwing van het pand in 1740 heeft uitgezien. Tijdens deze verbouwing had het pand vensters met schuiframen en roedenverdeling gekregen, een verhoogde stoep en een middenpartij naar de achttiende-eeuwse mode. In de loop der tijd hadden de achttiende-eeuwse schuiframen plaats gemaakt voor negentiende-eeuwse vensters en was de rechterhelft van de stoep verdwenen. De gehele gevel was geveerd, "de onderbouw blauw alsof deze van hardsteen was, het overige deel in geelgrijze kleur alsof het zandsteen was".³⁶ De gewenste restauratie, en voornamelijk de verandering van de ramen naar achttiende-eeuwse schuifkozijnen, stuitte op hevig verzet van de Commissie voor de Oude Stad. De Commissie prefereerde de bestaande ramen, aangezien de schaal van de bebouwing langs de grachten groter was geworden en de bestaande ramen beter bij de schaal van de pilasters paste. Eén van de tegenstanders van de achttiende-eeuwse ramen was Jan de Meijer, die in de Monumentencommissie zat, een subcommissie van de Schoonheidscommissie. Hij vond een dergelijke verandering weinig zin hebben, "daar in den oorspronkelijke toestand waarschijnlijk geen ramen met roedeverdeeling, doch kruisvensters voorkwamen".³⁷ Teruggaan naar de oorspronkelijke toestand was in ieder geval niet de bedoeling, maar ook andere leden van de Commissie hielden de ramen liever in overeenstemming met de vergrootte schaal van de grachten. Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, de Vereniging Hendrick de Keyser en het Genootschap Amstelodamum waren het grotendeels met de restauratieplannen eens, zoals blijkt uit een open brief in het *Maandblad Amstelodamum*, maar vonden tevens "dat enkele onderdeelen een nadere bestudering eischen en misschien enigszins anders zouden moeten worden opgelost. Een dergelijke restauratie vraagt een nauwkeurige historische stijlstudie en overwegingen, die door gemeenschappelijke besprekingen het best beslist kunnen worden".³⁸ Het advies van de drie verenigingen was dus niet bij voorbaat gunstig. Zij vonden het goed dat het pand gerestaureerd werd, maar met de plannen van Kok waren zij het niet geheel eens. Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg stemde wel in met de veranderingen van de ramen, zoals te lezen valt in een brief van de directeur van het Rijksbureau aan de ENCI-cemij N.V. van 9

Afb. 10 Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 66, tekening van A.A. Kok voor de restauratie (Archief Nederlands Architectuur Instituut Rotterdam)

mei 1939: "Het is een prijzenswaardig initiatief de geschonden stoep in haar oorspronkelijke staat terug te brengen; daar de hiertoe noodige gegevens aanwezig zijn, zal dit ongetwijfeld met goed gevolg kunnen geschieden. Ook met het aanbrengen van nieuwe ramen in de bestaande kozijnen, waarbij een roedeindeeling toepassing vindt volgens gegevens, die den oorspronkelijke toestand vertolken, kan ik mij vereenigen".³⁹ Het Rijksbureau deelde de mening van de Schoonheidscommissie dat de bestaande ramen beter in het huidige stadsbeeld pasten dus niet. De directeur van het Rijksbureau had het alleen verkeerd op het punt dat de roedenverdeling volgens de oorspronkelijke toestand zou zijn, terwijl die van een verbouwing van rond 1740 was.

Op de vergadering van de Commissie voor de Oude Stad van 24 juni 1939, waarbij ook de leden van de Monumentencommissie, de heer Kok en de eigenaar van het pand aanwezig waren, werd na veel discussie besloten de plannen van de architect door te laten gaan. Het voorstel werd met vijf leden voor en twee tegen, de moderne architecten A. Boeken en J.M. van Hardeveld, aanvaard. De voorstanders wilden voornamelijk de plannen aanvaarden omdat de eigenaar de beste bedoelingen had. Zo vond de heer Chr. Moes "dat de eigenares van goede wille is. [Hij] kan niet over de historische of

Afb. 11 Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 66, na de restauratie van A.A. Kok (M. Haaksman 2003)

architectonische argumenten oordeelen; ongetwijfeld spreken beide partijen met volle overtuiging haar meening uit; echter is het in dit geval gewenscht, de betrokkenen op de snelste wijze te helpen".⁴⁰ De plannen van Kok konden dus uiteindelijk doorgaan doordat het belang van de eigenaar en de schoonheid van het pand belangrijker bleken te zijn dan de historische ontwikkeling van het gebouw.

In 1942 voerde Kok een zeer vergaande restauratie uit. De restauratie kon gemakkelijk doorgang vinden, daar de leden van de Commissie voor de Oude Stad de gevel niet belangrijk genoeg vonden om het in zijn bestaande toestand te bewaren.⁴¹ Het pand Nieuwezijds Voorburgwal 66 uit 1666 veranderde daarom van een huis met rechte lijst in een huis met halsgevel (afb. 10 en 11). Verder kregen de vensters schuiframen met kleinere roedenverdeling dan voor de restauratie. Tijdens de restauratie werd de gevel vanaf de bovenkant van de vensters van de tweede verdieping afgebroken en opnieuw met oud materiaal opgebouwd in de vorm van een halsvormige geveltop. Deze geveltop was afkomstig van het gesloopte pand Prinsengracht 50. Op een foto van de Prinsengracht uit 1932 is het pand nog te zien met precies dezelfde halsgevel, klauwstukken en gebogen fronton als tegenwoordig bij Nieuwezijds Voorburgwal 66 te zien zijn. De natuurstenen schou-

Afb. 12 Amsterdam, Kattégat 8, na de restauratie van A.A. Kok (M. Haaksman 2003)

derstukken en het oeil-de-boeuf zijn alleen van elders afkomstig. Het is niet bekend waar Kok deze fragmenten vandaan heeft. Door het gebruik van dit soort gevelfragmenten en oude baksteen bij de reconstructie, valt het bovenste gedeelte van de gevel niet als nieuw te herkennen. Toch is bij nadere beschouwing een overgang naar de nieuwe geveltop te zien. In de buitenste muurdam van het rechter deel van de gevel zijn op de eerste en tweede verdieping klezoren in het metselwerk opgenomen. Het punt waar het gebruik van de klezoren ophoudt is precies het punt waar de oude lijstgevel begon. Al het metselwerk boven de tweede verdieping is bij de restauratie in 1942 nieuw aangebracht, maar zonder klezoren, waardoor de overgang voor het oplettende oog toch te zien is. Ook het achterhuis, waarvan de gevel aan de Spuistraat 33 ligt, kreeg in plaats van een rechte lijst een halsvormige geveltop. Deze twee panden waren niet de enige waarbij Kok gebruik maakte van oude gevelfragmenten. Ook het huis Kattégat 8 kreeg een nieuwe top, afkomstig van het gesloopte pand Rozenstraat 108 (afb.12). Uit correspondentie tussen Kok en de heer E. van Houten, hoofdopzichter bij Bouw- en Woningtoezicht, blijkt dat Kok deze fragmenten uitzocht op de bewaarplaatsen bij het Stedelijk Museum of bij Frankendael en vaak gratis kon meenemen.⁴² Van Houten hield een lijst

bij van fragmenten afkomstig van gesloopte panden die bij de restauratie of herbouw van andere panden opnieuw gebruikt konden worden. Dit soort fragmenten konden een restauratie beter laten slagen. Er werd op deze manier geen nieuw-oud gemaakt, maar gebruik gemaakt van echte oude materialen, waardoor een pand na de restauratie er niet als nieuw uit zag. Op deze manier kon Kok een middenweg vinden tussen het nieuw-oud maken van Viollet-le-Duc en 'het gebouw in schoonheid onder doen laten gaan' van Ruskin.

Kok ging bij zijn restauraties niet alleen uit van de schoonheid van het individuele pand, maar voor hem was de schoonheid van de hele stad Amsterdam belangrijk. De schoonheid van het stadsbeeld was voor hem dan ook het uiteindelijke doel van de restauraties: "Het systeem dat te Amsterdam gevolgd wordt en geleidelijk elders navolging zal vinden, betreft de restauraties van het geheele stadsgezicht dat in zijn wezen hetzelfde is als de restauratie van een gevel of een huis, te weten opruimen wat leelijk is, bewaren wat goed is, goed maken wat nieuw komt, harmonieus aansluitend bij de omgeving, waarbij de schaal weder een belangrijke rol vervult.⁴³ Dit citaat geeft goed de werkwijze van Kok weer. Als een gebouw lelijk of verminkt was, dan werd het vernieuwd en verbeterd. Zag een gebouw er nog goed uit, dan voerde Kok alleen herstellingswerkzaamheden uit, als er delen vernieuwd moesten worden dan deed hij dit met oude materialen, zodat het pand zijn oude schoonheid terugkreeg. Elk gebouw bepaalde zijn eigen restauratie. A.A. Kok werd niet geleid door een theorie. Hij was een man van de praktijk en de praktijk bepaalde zijn restauraties.

Slotwoord

Beide architecten, zowel Jan de Meijer als A.A. Kok, gingen uit van de staat van het gebouw en de verhoudingen die aan het gebouw ten grondslag lagen. Hun interpretaties waren alleen anders. De Meijer baseerde zijn restauraties voornamelijk op een door hem geïdealiseerde periode en bouwkunst, Kok was praktischer ingesteld zodat elke restauratie anders uitpakte. Beide architecten hebben, in meer of mindere mate, reconstructies uitgevoerd. Niet alleen het gebouw zelf was het uitgangspunt, maar ook de schoonheid van de stad Amsterdam. Om deze reden gaf de Schoonheidscommissie vaak toestemming voor de vergaande reconstructies. Jan de Meijer en A.A. Kok waren bekende en gerespecteerde restauratiearchitecten in Amsterdam en hebben veel restauraties en reconstructies uitgevoerd. Hierdoor kan hun werk niet buiten de restauratiegeschiedenis gehouden worden. Beide architecten zijn een goed voorbeeld voor de restauratiepraktijk van de eerste helft van de twintigste eeuw en een overzicht van hun werk laat zien dat de restauratiepraktijk in deze tijd niet zo behouden was als men lange tijd heeft aangenomen. Het ging blijkbaar niet alleen om eerlijke en eigentijdse restauraties, zoals de Grondbeginselen graag deden geloven. De praktijk laat zien dat er ook andere redenen meespeelden om gebouwen te restaureren en te reconstrueren en de praktijk laat tevens zien dat restauraties niet met vastgestelde normen en theorieën uitgevoerd kunnen worden.

Noten

- ¹ Dit artikel is een bewerkte versie een afstudeerscriptie, getiteld *Jan de Meijer en A.A. Kok. Restauraties in Amsterdam in de eerste helft van de twintigste eeuw*, geschreven onder begeleiding van dr. M.-T. van Thoor aan de Universiteit van Utrecht. De getoonde afbeeldingen zijn door de auteur zelf gemaakt dan wel afkomstig uit het Foto- en tekeningenarchief van de RDMZ. Van de diverse gebouwen bezit het Gemeentearchief Amsterdam echter betere, oude foto's die i.v.m. de gevraagde reproductierechten hier helaas niet getoond kunnen worden.
- ² *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, Leiden 1917, 16.
- ³ J. de Meijer 1940-1, 'Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940), 377.
- ⁴ Ibidem.
- ⁵ J. de Meijer 'Het huis aan de drie grachten', *Bouwkunst* 2 (1910), 82.
- ⁶ Ibidem, 67-96.
- ⁷ Ibidem, 87.
- ⁸ Ibidem, 86.
- ⁹ M. Haaksman, 'Het Makelaarskantoor. De reconstructie van Jan de Meijer', *Monumenten & Archeologie* 2 (2003), 48-55.
- ¹⁰ Resolutieboek 1835-1877. In: *Gildenarchieven: het Makelaarsgilde*, toegangsnr. 366., Gemeentearchief Amsterdam.
- ¹¹ Tekening van G. Lamberts uit 1817, Gemeentearchief Amsterdam.
- ¹² Resolutieboek 1698-1794. In: *Gildenarchieven: het Makelaarsgilde*, toegangsnr. 366, Gemeentearchief Amsterdam.
- ¹³ Brief van Jan de Meijer aan J. Kalf van 24 januari 1936, Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg: Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 75.
- ¹⁴ Notulen Commissie voor de Oude Stad, 8 mei 1937. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- ¹⁵ Brief van J. Th. Boelen, de voorzitter van Vereniging Hendrick de Keyser, van 21 december 1939 aan Jan de Meijer. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- ¹⁶ Brief aan Excellentie minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap van 27 april 1940 van de Rijkscommissie voor de monumentenzorg, Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Nieuwezijds Voorburgwal 75.
- ¹⁷ J. de Meijer, 'Beschouwingen over het restaureeren en mededeelingen over den toestand van perceel 14 O.Z. Voorburgwal', In: Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg: Amsterdam, Oudezijds Voorburgwal 14 (1940).
- ¹⁸ Ibidem.
- ¹⁹ Ibidem.
- ²⁰ Brief van Rijkscommissie aan de Minister van OK en W, 22 september 1939. In: Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Oudezijds Voorburgwal 14. De leden van de commissie waren o.a. J.A.G. van der Steur, J. Gratama, W.J.H. Visser, H. Westerman en A. Boeken, vóór de vervanging van de trapgevel.
- ²¹ Brief van J.A.G. van der Steur over Oudezijds Voorburgwal 14, ongedateerd. In: Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Oudezijds Voorburgwal 14. In de rijkscommissie zaten toen o.a.

- o.a. J.A.G. van der Steur, J. Gratama, W.J.H. Visser, H. Westerman en A. Boeken.
- 22 Notulen vergadering Commissie voor de Oude Stad, 23 november 1940. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- 23 Notulen vergadering Commissie voor de Oude Stad, 16 november 1940. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- 24 Zie ook: R. Glaudemans, 'Zo goed als oud. Monumenten tussen kunst en kitsch', *Amsterdam maakt geschiedenis. Vijftig jaar op zoek naar de genius loci*, 104-129.
- 25 De Meijer 1940, 278.
- 26 Ibidem.
- 27 J. de Meijer, 'Beschouwingen over het restaureeren en mededeelingen over den toestand van perceel 14 O.Z. Voorburgwal', In: Amsterdam, Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Oudezijds Voorburgwal 14 (1940).
- 28 J. de Meijer 1940-1, 'Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940), 379.
- 29 Ibidem.
- 30 R. Meischke, 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode', *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek RDMZ*, Zwolle 1995, 79-94.
- 31 A.A. Kok, 'Voordracht voor de vijfde monumentendag op 10 oktober 1930', in: Archief A.A. Kok, Gemeentearchief Amsterdam.
- 32 A.A. Kok, *Het bewaren en herstellen van oude bouwwerken*, voordracht voor de Kunstkring te Oss op 16 oktober 1935.
- 33 R. Meischke, 'Een blik in Keyser Hendrick's boekenkast', *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* 74 (1992), 26.
- 34 Herzien bestek en voorwaarden voor de restauratie der perceelen Kattegat 2,4,6 hoek Ossespoeksteeg. In: Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Kattegat 4-6.
- 35 Ibidem.
- 36 A. Kok, 'Het huis Heerengracht 507', *Jaarboek Amstelodamum*, 39 (1942), 100.
- 37 Notulen vergadering Commissie voor de Oude Stad, 25 juni 1938. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- 38 'Mededeelingen van het bestuur. Het huis Heerengracht 507, Maandblad Amstelodamum (oktober 1938), 127-128.
- 39 Brief van de directeur van het Rijksbureau J. Kalf aan de ENCI-cemij N.V. van 9 mei 1939. In: Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Herengracht 507.
- 40 Notulen Commissie voor de Oude Stad, 24 juni 1939. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- 41 Notulen Commissie voor de Oude Stad, 9 mei 1942. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- 42 Archief Nederlands Architectuur Instituut, Archief A.A. Kok. Kattegat 8 doos 21.
- 43 Kok 1935